

Ирена А. ПЛАОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 8. 2. 2022.
Прихваћен: 27. 2. 2022.

КА ЛИТЕРАРНОСТИ СТАРЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Сврха овог рада је теоријско разматрање статуса средњовековне књижевности у српским историјама књижевности, са становишта литерарности као књижевнотеоријског концепта, али и као књижевноисториографског критеријума. Покушава се одговорити на питање о томе шта би било књижевно у средњовековној нашој књижевности, како је то виђено у појединим историјама, и шта третман овога наслеђа говори о методолошким и теоријским аспектима тих историја.

Кључне речи: литерарност, средњовековна књижевност, књижевна историја, књижевне теорије, поезика.

Традиције писања о средњовековној књижевној традицији створиле су, заједно, наслањајући се једна на другу или се једна другој супротстављајући, књижевноисториографски уобличену причу о коренима, темељима, изворима свег потоњег наслеђа што ће чинити Српску Књижевност као виртуелну заједницу традиција које се смењују. За неке од креатора велике приче о српској књижевности ови ће темељи бити оскудни, а њихов значај сведен на слутњу праве уметности речи што има да дође касније; за неке ће најстарија писана реч бити већ стварна књижевна продукција која успоставља формалне и тематске постулате што ће временом бити преобликовани, преиспитивани, али никада изостављени из покретне поезике каснијих епоха. Аутори књижевноисториографских прича о нашој књижевности на много су начина саствараоци, а можда и једини прави ствараоци традиције, они који је ословљавају, који је активирају, који поједине догађаје у тексту чине историјом¹. Због тога наслов овог прилога алудира на потрагу за литерарношћу наше старе књижевности, иако се не бави непосредно делима ове епохе, већ само њиховим статусом у оквирима књижевних историја; иза тога стоји

---

* irena.plaovic@gmail.com

¹ Уп. Улиг 2010: 86: „догађај не постаје историја самим својим хроничким потврђивањем, него тек својом релевантношћу за ону свест која се сећа”.

претпоставка да се такозвана литерарност неке литературе налази управо ту: у њеном *приповедном уобличењу*².

***

Климав концепт литерарности, који, можда превазиђен, можда недокучен³, углавном осцилује у теоријским *причама* између есенцијализма и конвенционализма⁴, незгодан је траг по ком се може пратити променљиво схватање средњег века, али је и незаобилазан, као један од темељних критеријума књижевне селекције; често невидљив.

Пре низа питања која се постављају када се покушава говорити о литерарности у контексту наше старе књижевности, намећу се бројне невоље са појмом, око чијег се онтолошког статуса књижевни теоретичари никада нису сложили. Постоји ли тако нешто што можемо звати литерарношћу, или не постоји, може ли се или се не може дефинисати, припада ли тексту, контексту или читаоцу, одређује ли или не одређује суштину научне дисциплине? Ако су теорије, као и историје, приче о књижевности, само испричане из друкчије перспективе и са различитим нивоом апстраховања, тада се и њихова позиција унутар преиспитивања овог појма усложњава; више их мало шта може заиста разликовати од књижевности, а нарочито не њихова металитерарност, која је одавно постала честа и важна одлика саме модерне књижевности. Не чуди што се у теоријској мисли није дошло до неког прихватљивог решења питања литерарности, које претендује да буде централно и апсолутно питање дисциплине, а истовремено чини њен саставни део⁵.

Једно од наших основних питања треба да буде: да ли литерарност уопште функционише као општи појам, или као надређени појам за онај корпус писаног наслеђа који зовемо средњовековном књижевношћу? Како термин који ни садашњица сасвим не прихвата, а до чијег ће прецизнијег одређења можда тек доћи у будућности, применити на далеку прошлост, којој је тај термин двоструко стран, и због оновременог непостојања дисциплине која га је изнедрила, и због радикално различитог погледа на оно што се њиме обично обухвата?

Ако је ишта у разматрању проблема литерарности заједничко већини књижевних теоретичара, то је древни *топос неизрецивости*, што функционише као непроменљиви оквир у који сви они смештају своје покушаје дефи-

² Алудира се, наравно, на рикеровску конфигурацију. Николић 2015: 213, Бечановић Николић 1998.

³ Уп. “The attempt to theorize the distinctiveness of literary language or the distinctiveness of literature was central to theory in those early years, but it hasn’t been the focus of theoretical activity for some time. This is not, I should add, because we answered the question of the nature of literature. Neither of the principal lines of thought led to an answer that resolved the question” (Калер 2007: 24–25). В. и Компањон 2002: 46–51.

⁴ В. Пилкингтон 2000: 15–46.

⁵ О питањима литерарности-у-теорији пише Калер у својој већ горе цитираној књизи *The Literary in Theory* (Калер 2007).

нисања овог концепта. Сви се у начелу слажу да је у питању један врло сложен феномен, који је изузетно тешко, ако не и немогуће, објаснити, па се из те тежине и немогућности ипак изроди неки став – у новије време најчешће конвенционалистички (С. Фиш, Т. Иглтон, М. Јуван, Д. Етриц)⁶ или, пак, став потпуног одустајања, највидљивији код Компањона, у његовом већ славном *Демону теорије*, којим и иначе често доминира циничан тон. Код Џонатана Калера и Хенрика Маркјевича постоји такође песимизам поводом могућности извођења ваљане дефиниције, али је он нешто умеренији⁷. Међу првима, свакако најугицајнији, Иглтон, у поглављу насловљеном *What is Literature?* своје *Књижевне теорије* експлицитно тврди да не постоји есенција књижевности и да књижевност није толико инхерентни квалитет одређених врста писања, колико изванредан број начина на који се људи односе према писању (слободан превод И. П.). Он сматра да књижевност уопште и није онтолошки, већ само функционални термин, а покушаје њене дефиниције сматра чисто формалним и празним⁸. Јуван, на истом трагу, инсистира на социјалној функцији књижевности, за коју каже да је првенствено у њој *differentia specifica* књижевне уметности, док установљење литерарности види као покушај теорије да обезбеди своје постојање и релевантност својих метода и концепција. У типично постструктуралистичком осећању *великог раскринкавања* правих мотива претходника, Јуван ипак своди ову комплексну тематику на доста упрошћен и суштински једностран приступ. У покушају сумирања различитих значењских наслага овога појма и једног закључног одређења, он се, међутим, одлучује за еклектичну, помирљиву, „свеобухватну” дефиницију. „Литерарност је флексибилна, историјски, социјално и културно променљива конвенција, изведена из иманентних карактеристика канонских дела” (Јуван 2000, превод И. П.). То је само други крај истог канапа који насупрот држе резигнирани Маркјевич и Компањон, уз малу помоћ Калера. Њима се, донекле, придружује и Дерек Етриц, чији су ставови углавном анти-есенцијалистички, али уз оgrade и често подсећање на немогућност изналажења коначног одговора – немогућност коју он, чак, сматра

⁶ В. Јуван 2000, Етриц 2004. Do the terms “literature,” “the literary,” and “literariness” refer to actual entities—objects, institutions, or practices—to be found in certain cultures at certain times, or are they categories that have come into being as a way of organizing and simplifying the complex and fluid processes of linguistic production and reception in those cultures? Where such questions are taken seriously today, the second of these alternatives is no doubt the favored one (Етриц 2004: 1–6).

⁷ За Калера в. фусноту 3. У тексту *The Limits of Literature X*. Маркјевич инсистира на томе да су све дефиниције или фаличне или нормативне – карактер књижевности је хетероген (Маркјевич 1972).

⁸ Иглтон поентира прилично радикално: “It means that we can drop once and for all the illusion that the category ‘literature’ is ‘objective’, in the sense of being eternally given and immutable. Anything can be literature, and anything which is regarded as unalterably and unquestionably literature – Shakespeare, for example can cease to be literature” (Иглтон 1996: 9). Показало се, међутим, да Шекспир засад није престао да буде књижевност, а, по свему судећи, то се неће ни догодити. Врло убедљиви резултати емпиријских истраживања Мила, Кајкена и других показали су да човек ипак реагује на литерарно искуство на одређен специфичан начин, много независније од околности читања него што се то раније мислило. У том смислу, на Иглтонов суд да је свако веровање у стабилност предмета књижевности „химера” (Иглтон 1996: 9), Мил одговара да је социјална контрола „илузорна” – његова дугогодишња истраживања показала су да „литерарност као искуство демонстрира висок степен аутономије” (Мил 2011: 8).

конститутивном: "...to put it over-simply, that all attempts since the Renaissance to determine the difference between 'literary' and 'non-literary' language have failed – and that this is a *necessary* failure, one by which literature as a cultural practice has been continuously constituted" (Етриц 2004: 1). Као што се види, Етриц овај став заузима већ на првој страни своје књиге, и тај је став унеколико целу одређује. Из овога се може препознати Етрицов антиесенцијализам, јер се књижевност конституише као културна пракса управо неуспелим покушајима да се установи шта је књижевно. И премда, попут Јуванове и Иглтонове, ни ова конвенционалистичка теза не нуди стварно решење, ипак је отворенија и мање оптерећена социјалним чиниоцима. Поред тога, он се у истом одељку дотиче и једне идеје која је била блиска првим есенцијалистима, формалистима, (на чијем челу стоји творац термина Р. Јакобсон), у облику „онеобичавања” („очуђење”, „остранение”) превођеног на енглески често као “defamiliarization”. То је идеја да је књижевност увек „нешто више” што је вредно за „нешто друго” (Етриц 2004: 4–6). Баш овако описују савремени истраживачи Мил и Кајкен дефамилијаризацију, једну од три компоненте литерарности као искуства, у свом раду *What is Literariness?* из 1999. године. Онеобичавање, кажу они, управо је стварање осећаја да има „нешто више” у датим речима (Кајкен, Мил 1999). Њихова дугогодишња истраживања спадају међу обновљене есенцијалистичке тенденције⁹, које су књижевни теоретичари напустили, али су их прихватили прагматисти (Адријан Пилкингтон)¹⁰, експериментални психолози (којима припадају Мил и Кајкен), когнитивисти (Тсур, Цван, Заншајн, Тарнер) и емпиријски естетичари (Салгаро)¹¹. Мил и Кајкен поред концепта дефамилијаризације истичу

⁹ Како се не може за све истраживаче когнитивне поетике и сродних дисциплина рећи да су у погледу литерарности есенцијалисти, јер су најчешће блиски компромисном одређењу, овај назив треба у овом случају схватити условно, као тенденцију која се супротставља радикално конвенционалистичким ставовима постмодерног мишљења и функционише као реакција на њихово одбацивање сваког објективног чиниоца текста који би успостављао литерарност.

¹⁰ Адријан Пилкингтон у својој књизи *Poetic Effects : a relevance theory perspective* из 2000. године, која се чини најкориснијом у свом детаљном прегледу дотадашњих приступа питању литерарности, којем је посвећено цело обимно поглавље, критикује владајуће конвенционалистичке тезе, међу њима и Калера, говорећи како све што они нуде јесу накнадне рационализације, интуитивне генерализације и интерпретације, из којих не могу настати озбиљне теоријске или емпиријске тврдње – из генерализација се не може развити дефиниција литерарности (Пилкингтон 2000: 32).

¹¹ У новије време појавила се и струја такозване неурокогнитивне поетике, коју међу осталима представља Артур Јакобс, о коме поменути италијански истраживач Масимо Салгаро, са сарадницима, пише у најновијем прегледу прилога проучавању теме литерарности, који су изнети на париској конференцији „Шта је литерарност” 2017. (Салгаро, Сопчак, Ханауер 2018) Једна од водећих научница у овој области је и Лиза Заншајн, која је недавно приредила Оксфордов приручник за когнитивне књижевне студије 2014. Од најновијих пројеката овога усмерења ваља истаћи едицију Oxford University Press-а под именом *Cognition and Poetics*, у којој су само 2017. године изашле две књиге значајне за тему литерарности – *Cognitive Literary Science – Dialogues between Literature and Cognition* (ed. Michael Burke, Emily Trosianko) и интригантна студија *Poetic Conventions as Cognitive Fossils* коју је написао Рувен Тсур, професор из Тел Авива коме се приписује увођење термина „когнитивна поетика”. Овај је феномен у Америци наишао и на доста медијске пажње. В. нпр. <https://roomfordebate.blogs.nytimes.com/2010/04/05/can-neuro-lit-crit-save-the-humanities>. Оваква истраживања у сарадњи психолога и професора енглеске и компаративне књижевности постала су водећи тренд на америчким универзитетима, и доживела

још и „начин” (што подразумева све што се тиче форме и израза) и можда најинтригантнију, сасвим сигурно најслабије објашњену и најмање истражену компоненту искуства литерарности – трансформацију конвенционалног осећаја или концепта. Њихова дефиниција, која се издваја од стандардних одређења што их је дала књижевна теорија својом „строгошћу” и језгровитишћу, у преводу би гласила овако: *Литерарност је постигнута када стилске или наративне варијације очуђују уобичајено схваћене означитеље и наводе на трансформације конвенционалних осећаја и концепата* (Мил, Кајкен 1999, превод И. П.). Према њиховом виђењу, дакле, литерарност је својство које се постиже у више корака, који следе један из другог и један за другим. У питању је сложен процес у ком су чиниоци међусобно условљени и припадају различитим пољима – стилске или наративне варијације су ствар текста и његовог аутора, оне су, дакле, објективно присутне у неком делу; очуђење уобичајено схваћених означитеља одвија се у свету изван текста, тиче се свакодневице и односа разлике који књижевно дело према њој гради; трансформација конвенционалних осећаја и концепата одвија се унутар читаоца, који осећаје и концепте ствара и у односу на стварност и у односу на књижевна дела. Пратећи ову дефиницију, читање књижевности нужно мења осећаје и концепте изван и унутар себе саме – требало би да читање једнога дела трансформише концепте које смо претходно стекли читајући неко друго дело, што је трансформисало неки осећај који смо имали о свету пре него што смо га прочитали, мада смо већ били прочитали треће, четврто и пето дело. Ствар се додатно компликује када се сетимо да су и писци, такође, читаоци, те да је писац једнога дела прочитао многа друга пре него што је написао своје, па су тако нека дела већ модификовала концепте које је имао и тиме, посредно, утицала на стварање осећаја и концепата новог књижевног текста, који ће и сам наводити на промене у будућим читаоцима и писцима. Књижевност је, тако, дубоко трансформативна, и то је оно што је чини толико релевантном за човека у свим временима, готово потпуно независно од спољашњих околности у којима и човек и књижевност живе.

Ови истраживачи нису, наравно, ни једини, а ни први међу онима који су когнитивне и неуронауке, психологију и искуство књижевних студија употребили заједно да би дошли до неких прецизнијих увида о литерарности. Најзначајније ауторе већ смо претходно навели, па остаје да поменемо и аутора који је можда највише цитиран код Мила и Кајкена, ротердамског професора Ролфа Цвана (Rolf Zwaan), чија студија из 1993. године *Aspects of literary comprehension: a cognitive approach* нуди занимљиве одговоре и представља својеврсну теоријско-методолошку подлогу великом броју емпиријских истраживања која ће уследити. Она и сама добрим делом садржи извештаје о емпиријским истраживањима која су већ изведена, или која је изводио њен аутор са сарадницима, али је за нас интересантнији први део књиге, чији се одређени одељци непосредно тичу питања литерарности

су већи број критика. В. нпр. Jonathan Kramnick 'Against Literary Darwinism' у часопису *Critical Inquiry* 37:2 (Winter 2011), који је потом приредио и темат 'Debating Literary Darwinism' (2012).

(*Literariness and the reader, The notion of convention*). У првом одељку он се осврће на старе проблеме и стара решења овога питања, и указује, баш као и Јуван у своме чланку, на импликације овог проблема за саму дисциплину књижевних студија у ширем смислу¹². Његова истраживања јесу махом усмерена на читаоце и процесе читања, а не на књижевни текст, међутим, он није конвенционалиста; његова здраворазумска, једноставна критика радикалног конвенционализма који препознаје у Фишу, као и умеренијег, чијег представника види у Калеру, веома је убедљива, утолико што поставља једно питање на које се не може не дати одговор, а да се настави озбиљно размишљање о суштини овог појма. Наиме, „ако постулирамо конвенције и стратегије књижевног читања, али поричемо текстуалним чиниоцима улогу, биће нам тешко да објаснимо одакле потичу ове конвенције” (Цван 1993: 10, превод И. П.). Управо на то питање одговара Тсурова поменути студија, *Poetic Conventions as Cognitive Fossils*, са посебним поглављем које се зове „Одакле потичу конвенције?” (Тсур 2017). Сва ова истраживања указују на то да такозване конвенције читања нису зависне само од спољних, друштвених, епохалних и институционалних фактора, већ да је реч о обрасцима у којима функционише људски ум; Брајан Бојд у тексту “Patterns of Thought”, ослањајући се на радове водећих неуронаучника Дамазија и Елдемана, истиче да је управо примарни начин мишљења *препознавање образаца* (Бојд 2017: 93). Због тога је, можемо претпоставити, могућа топика, у оном облику у којем се појављује код Аристотела, или у оном у којем је детаљно описује Курцијус. Препознавање образаца од великог је значаја и за разумевање средњовековне поетике. Све ове идеје, познате још старој реторици, развијале су се такође и у когнитивној лингвистици, нарочито у истраживању такозваних концептуалних метафора, у радовима Лакофа, Тарнера и других¹³. Од идеје да постоје извесне конвенције читања, обрасци у читалачком одговору, те објашњења о учавану образаца као основној карактеристици људске мисли, довољан је био само један корак до тезе Марка Тарнера о *литерарности људског ума*. „Наративна имагинација – прича – фундаментални је инструмент мисли. Рационални капацитети зависе од ње... То је литерарни капацитет који је неопходан за људско сазнање уопште” (Тарнер 1996: 5, превод И. П.). Ово својеврсно „прекорачење” литерарног у разумевању литерарности вероватно је заслужно за обнову интересовања за овај предмет. Теорија литерарног ума привукла је пажњу когнитивиста не само из лингвистичких, но и из психолошких кругова; они су у, за књижевне теоретичаре проблематичном, неодређивом појму литерарности, препознали концепт који може да објасни нешто изван себе самог. „Прешавши или, прецизније, напустивши границу која је тра-

¹² Сетимо се, са Јувановог становишта, теорија се бави проблемом литерарности да би оправдала сопствено постојање (Јуван 2000), али се у даља објашњења аутор не упушта. Цван, међутим, експлицитно наводи у чему се састоји невоља за књижевне проучаваоце, настала преваходно с појавом антиесенцијалистичких приступа: “All of a sudden, it seemed that the study of literature had lost its object. If literariness is not a text property, then the object of literary studies cannot consist of a body of texts, and its privileged method cannot be the autonomous analysis and interpretation of these texts” (Цван 1993: 8).

¹³ Лакоф, Џонсон 1980; Лакоф 1987. Код нас в. Кликовац, 2004.

диционално раздвајала свакодневну (искуствену) збиљу и свијет књижевног дјела као могућег свијета (Лајбниц) когнитивна је теорија литерарно искуство схватила као концептуалну изведеницу оног животног, док је саме спознајне процесу придружила атрибут литерарности” (Бити, Марот Киш 2014). Тако се термин око чијег обима простирања теоретичари никако нису могли да се сложе, мада је било покушаја да се чегрст између есенцијалиста и конвенционалиста превазиђе у, на пример, Женетовом разликовању два „режима литерарности” – конститутивног и кондиционалног, два критеријума – тематског и рематског те два „модуса” – фикције и дикције¹⁴ отргао из поља књижевне теорије, да постане нешто више, речима Дерека Етрица “something more... valuable for something other” (Етриц 2004: 4)¹⁵. И сами теоретичари књижевности тога су постали свесни. Џонатан Калер је можда међу њима парадигматичан, као истраживач чија је мисао међу утицајнијим последњих деценија, врло присутна и у библиографијама радова које прилажу когнитивисти. У чланку знаковитог наслова *What is Literature Now?* из 2007. године, који треба да буде једна врста осврта на олују различитих теза и дефиниција у којој је и сам деценијама пловио, он каже како је „једна од главних лекција теорије била та да литерарност није ограничена на књижевност” (Калер 2007: 229). Излазак из оквира онога што књижевност има да буде не само да је пружио нову шансу појму литерарности, него је ослободио и књижевност њених граница, избавивши је од њене „есенције” на убедљивијем начин но што је то покушао да учини постструктурализам. Поновно приближавање књижевног и ванкњижевног посебно погодује проучавању и разумевању такве књижевности каква је српска средњовековна.

Савремено читање средњовековне књижевности може се схватити као једна врста трансмедијалног (из артефакта у текст) и трансепохалног превођења које изводи један, обично невелик, број експерата, па се може слободно рећи да је стара српска књижевност остала једнако „елитна” као што је била и у време свога настанка, али је сада, због измењеног статуса књижевности као такве, такође и маргинална. Њен историјски живот стално виси о концу, ослањајући се на непосредно „предавање заната” из генерације у генерацију малобројних археографа. Ту се у дословном смислу може разумети Јаусова опаска из *Историје уметности и опште историје*: „Традиција, међутим, није кадра да се сама традира” (Јаус 1978: 110).

Ако се, с тим на уму, вратимо Улиговој тврдњи да догађај постаје историја тек својом релевантношћу за ону свест која се сећа (Улиг 2010: 86), постаје још јаснија конститутивна улога приређивача и не-само-посредничка улога историчара књижевности у обезбеђивању трајања овог наслеђа, које

¹⁴ Уп. Женет 1993 VII–VIII.

¹⁵ Етрицова реченица у контексту се односи на осећање приликом тумачења и покушаја дефинисања књижевности и у целини гласи овако: “Literature always seems to present itself in the final analysis as something more than the category or entity it is claimed to be (writing that has a particular institutional function, say, or writing with a particular relation to truth), and as valuable for something other than the various personal or social benefits that are ascribed to it. This “something more” or ‘something other’ remains obscure, however, although many different attempts have been made to specify it” (Етриц 2004: 4).

се стално мора изнова омогућавати. Према томе, ако баштина старе књижевности није релевантна за идеју српске књижевности какву је имао, рецимо, Јован Скерлић, онда то што се књижевност средњег века „догодила” не спречава књижевног историчара Скерлића да јој ускрати историју – да је, просто, не учини историјом. У томе, међутим, какву је улогу она много касније задобила у идеји српске књижевности Јована Деретића, огледа се издржљивост овог наслеђа, које ипак није сасвим беспомоћно у рукама историчара, али и неокончивост књижевноисторијског пројекта.

Будући да и сложеност и значај овог проблема далеко превазилазе обим једнога чланка, овде ћемо пружити само најсажетији поглед на књижевноисториографске третмане средњовековља и њихове везе с литерарношћу, с намером да у будућим истраживањима пружимо и потпунији преглед и подробнија тумачења ових књижевноисторијских (дис)континуитета.

Покушаћемо да укратко сагледамо његов положај у одабраним релевантним историјама – Стојана Новаковића, Јована Скерлића, Павла Поповића и Јована Деретића. Овом приликом су изостављене неке друге историје, нарочито оне старије, али и све књиге које се баве само историјом средњовековне књижевности. Иако долазе из различитих времена и неједнаких су домета – Деретићева, из 2002, најновија и најамбициознија не само по обиму, далеко превазилази све остале, а у питању обраде средњег века у супротности је са њима, јер управо овој епохи посвећује највећи број страна (од 33. до 223. стране), међу њима ипак постоје сличности које се тичу баш проблема литерарности. Наиме, тројица од четворице аутора пре или касније у својим књигама на овај или онај начин изјављују како средњовековно писано наслеђе и није сасвим књижевност.

У томе је најблажи Павле Поповић, чије литерарно дискредитовање није везано за сву стару књижевност, него за ону која у највећој мери пројектује своју религиозну условљеност. Код њега нема ни поделе на оно што јесте и оно што није књижевност; уместо тога, постоје „ступњевни”, који се дају ишчитати из свега три исказа у његовом *Прегледу српске књижевности* из 1909, односно *Југословенској књижевности* из 1918. Док у *Прегледу* вели како су „изостављена дела која немају **ближи књижевни карактер** и не спадају у књижевност у ужем смислу речи” (Поповић 1909: 2, *болд И. П.*), дотле у *Југословенској књижевности* наводи извесна дела која су „**више књижевна**” (Поповић 1918: 6–7) – и то су управо она дела која немају богослужбену функцију и припадају корпусу преводне световне књижевности, каква се никада на нашем тлу није развила („Тројански рат”, „Александар Велики”, „Варлаам и Јосаф”, „Стефанит и Ихнилат”).

Са друге стране, антирелигијски рефлекс¹⁶ Јована Скерлића, који је у потпуности условио његов однос према средњовековљу већ је општепознат – налази се на ударном месту, већ на првој страни његовог уводног поглавља „Почетак нове српске књижевности”: „Стара српска, средњовековна

¹⁶ Ово је израз који Мило Ломпар користи у односу на Стојана Новаковића, у своме тексту *Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевност*. В. Ломпар 2018: 41–42.

књижевност, готово искључиво црквеног карактера, коју су црквени људи у црквеним идејама писали за црквену употребу и за црквене читаоце, није могла бити од утицаја на једну књижевност новог, световног доба. Сва та књижевност литургијских требника, типика, канона, хронографа, законика, хагиографских списа, „хвалних житија”, христољубивих и благочестивих владалаца и црквених великодостојника, у најбољем случају апокрифних дела и болесне црквене романтике, све је то било више писменост но књижевност у правом смислу речи, и ако се данас броји у књижевност то је у недостатку чега другог, и зато што је то тако досада примљено” (Скерлић 1953: 1). Иронија (христољубиви и благочестиви владоци), претерано понављање речи „црквено”, увредљиво етикетирање (болесна црквена романтика), насумично и бесмислено навођење жанрова књижевности и типова књига, као да те две категорије припадају истом реду, и општи отровни тон – одају Скерлићеву иритацију и, са становишта теорије књижевне историје, нервозу од сусрета са традицијом, књижевном и књижевноисториографском (нарочито видљиво на крају исказа: „зато што је то тако досада примљено”). Његов потпуни пад у идеологију најјасније се можда види у исказу „у најбољем случају апокрифних дела” – јер је, ако већ мора да буде с религиозном темом, најбоље оно што се удаљава од канонског. Посредно можемо закључити да он литерарност разумева искључиво са становишта садржаја.

То није случај код Стојана Новаковића, који, уз све нејасности опсега који даје књижевности, и све необичне поделе, ипак показује говорећи о старој књижевности већу сложеност критеријума за оцену њене вредности: „Најстарија српска књижевна дела – по данашњем познавању – не можемо држати за првине и за то што она не уступају најбољим делима других народа својега времена ни стварју ни обликом, ни мислима ни стилем, па ни самом граматичком правилношћу (Новаковић 1867: 25).

И Поповић и Новаковић, мада претходе Скерлићу, показују се као аутори сложенијег књижевноисториографског критеријума, као, уосталом, и веће филолошке усмерености у приказивању старог писаног наслеђа (нарочито код Новаковића у питању језика као критеријума, који је, јасно, наслеђен из претходне традиције¹⁷), коју је Ј. Скерлић такође успео да заобиђе, остајући у свом антитрадиционалистичком опредељењу и данас „модеран”.

Код Деретића, међутим, ствари нису тако једноставне; знатно опсежније бављење старом књижевношћу и први и засад једини такав покушај велике синтезе, у којој ови почечи коначно добијају статус темеља, исувише су обимни и значајни да бисмо се њима овде детаљно бавили. Зато ћемо се усредсредити на један теоријски значајан одељак, прецизно именован „Уметничке специфичности старе књижевности”. У њој Јован Деретић записује једно ново одређење ове баштине, које можемо назвати функционалним. Ово функционално сагледавање литерарног велики је корак напред у књижевноисториографском третману средњег века, и, мада је Деретићева

¹⁷ Уп. идеје да књижевност пре Доситеја није књижевност и да је критеријум за одређење српске књижевности језик код Георгија Магарашевића (Николић 2014).

Историја у погледу овог наслеђа понекад нејасна, са недоследном терминологијом, преузимањем извесних ставова медијевиста без прецизног навођења извора¹⁸, необјашњеним изненадним екскурсима у народну књижевност и неким проблематичним тезама, попут оне да је књижевност те традиције искључива према народном наслеђу (Деретић 2002: 103 и даље), она је ипак у погледу приказа средњег века далеко најбоља српска *историја књижевности*. Најсвежија и теоријски најсамосвеснија, она компликује схватање ове књижевности као (не)књижевности. Пре свега, под утицајем Богдановићевих и Трифуновићевих изучавања, први пут се говори о црквенословенској књижевности као једној над-националној заједници која има заједничку поезију, као и о данас већ општеприхваћеној идеји културног круга византијског подстицаја и словенских узвраћања. Поред тога, Деретић тачно именује „монотематизам” старе књижевности у одређеним епохама – у старословенском периоду, тако, тема је постанак словенске књиге, а у немањихком „драма сакрализације историје Србије” Када је у питању литерарност ове књижевности, Деретић је сложен и понегде конфузан. Испрва, он утврђује како су претпоставке средњовековне књижевне продукције „прагматичне, некњижевне и неуметничке” (Деретић 2002: 87), како мотиви „нису естетски нити се из њих рађају књижевноуметнички текстови у правом смислу”¹⁹ (Исто). Нешто ниже каже се како је то „имплицитна уметност речи остварена у некњижевном, неуметничком амбијенту”, да би се наставило са коначном дефиницијом да је то „некњижевност писана на књижевни начин” (Исто). Прво је, дакле, то књижевност у некњижевном амбијенту, а онда је ипак некњижевност писана на књижевни начин. Ова неспретна дефиниција објашњава се на следећи начин: „Она је књижевност по својој функцији, смислу, идејној садржини, и, нарочито, по начину писања, по стилу, много више него по предметним и морфолошким основама на којима се стварала” (Исто). Дакле, ипак није „некњижевност”, него је књижевност, и то по својој функцији, смислу, идејној садржини – а не само „писана на књижевни начин”. Очигледно је да је објашњење у супротности са дефиницијом, и чини се да то сведочи управо о свести најмлађег књижевног историографа о тежини проблема литерарности, са којим се његови претходници нису до краја суочили. Одсуство традиције „хватања у коштац” са кључним теоријским питањима која треба да објасне суштину најудаљеније баштине овде је узело маха, па се стиче утисак да је и овде средњовековно писано наслеђе измакло покушају да се смести у оквире књижевног.

Из приказа теоријских разматрања који смо дали на почетку, изгледа да проблем није у старој књижевности, него у проблематичном детету теорије, концепту литерарности. Само за Стојана Новаковића можемо са сигурношћу рећи да стару књижевност сматра књижевношћу – зато што под књижев-

¹⁸ Нпр. део на 85–6. страни у којем се говори о просветитељским концепцијама средњовековља директно је и у потпуности преузет из Богдановићевог излагања „Суштина просвећености у култури средњовековне Србије” из 1981. године (Богдановић 1997: 89–98).

¹⁹ Овде се, видимо, Деретић није много одмакао од Скерлића. Претпоставка да постоји тако нешто као „књижевност у правом смислу” није теоријски промишљена.

ношћу схвата и све друго; Поповићева концепција је најслабије заснована утолико што је сасвим имплицитна; Скерлићева позиција је јасна и у свакој савременој расправи могла би да га дисквалификује као књижевног историографа; Деретићева је теза очито растрзана проблемом који је вероватно кључан: комплексом дисконтинуитета. Замисао о два сасвим оделита тока – старој и новој српској књижевности, чији је главни идеолог Јован Скерлић, оптеретила је све потоње историографе.

ЛИТЕРАТУРА

- Бечановић Николић 1998: З. Бечановић Николић, *Херменеутика и поетика*, Београд: Геопоетика.
- Бити, Марот Киш 2014: М. Бити, Д. Марот Киш, „Концептуална метафора и когнитивна поетика” у: *Метафоре које истражујемо: савремени увиди у концептуалну метафору*, М. М. Станојевић (ур.), Загреб.
- Богдановић 1980: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд: СКЗ.
- Богдановић 1997: Д. Богдановић, „Суштина просвећености у култури средњовековне Србије”, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд: СКЗ.
- Бојд 2017: В. Boyd, Patterns of Thought. “Narrative and Verse”, in: *Cognitive Literary Science*, Michael Burke and Emily T. Troscianko (ed.), Oxford University Press.
- Браун 1992: М. Brown, *Contemplating the Theory of Literary History*.
- Деретић 2002: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Просвета.
- Етриц 2004: D. Attridge, *The Singularity of Literature*, London: Routledge.
- Женет 1993: G. Genette, *Fiction and Diction*. Cornell University Press.
- Иглтон 1996: Т. Eagleton, *Literary Theory. An Introduction*, University of Minnesota Press.
- Јаус 1978: Х. Р. Јаус, *Естетика рецепције. Избор студија*, Београд: Полит.
- Јуван 2000: М. Juvan, “On Literariness: from Post-Structuralism to Systems Theory” in: *Comparative Literature and Culture*, vol. 2 issue 2, Purdue University.
- Кајкен, Мил 1999: D. Kuiken, D. S. Miall, “What is literariness? Three components of literary reading” in: *Discourse Processes*, 28 (2).
- Калер 2007: J. Culler, *The Literary in Theory*, Stanford: Stanford University Press.
- Калер 2007: J. Culler, “What is Literature now?” in: *New Literary History* vol. 38, no. 1, Johns Hopkins University Press.
- Кликовац 2004: Д. Кликовац, *Метафоре у мишљењу и језику*, Београд.
- Компањон 2002: А. Компањон, *Демон теорије*, Београд.
- Лакоф, Џонсон 1980: G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago.
- Лакоф 1987: G. Lakoff, *Women, fire and dangerous things: what categories reveal about the mind*, Chicago.

- Ломпар 2018: М. Ломпар, „Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевност” у: *Стојан Новаковић: поводом 175 година од рођења*, Београд.
- Маркјевич 1972: Н. Markiewicz, U. Gabara, “The Limits of Literature” in: *New Literary History*, vol. 4, no. 1, pp. 5–14.
- Мил 2011: D. S. Miall, “Science in the perspective of literariness” in: *Scientific study of literature*.
- Николић 2009: Н. Николић, „Концепције српске и југословенске књижевности Павла Поповића”, *ЗМСКЈ*, књига LVII, свеска 2.
- Николић 2014: Н. Николић, „Књижевноисторијско заснивање српске националне књижевности” у: *Историја српске филозофије III*, Ирина Деретић (ур.), Београд: Евројунти.
- Николић 2015: Н. Николић, *Проблеми савремене књижевне историје*, Нови Сад: Академска књига.
- Николић 2018: Н. Николић, „Стојан Новаковић и питање српског идентитета. Поглед кроз књижевност, језик и културу” у: *Стојан Новаковић: поводом 175 година од рођења*, Београд.
- Новаковић 1867: С. Новаковић, *Историја српске књижевности*. Преглед угађан за школску употребу, Београд: Државна штампарија.
- Пилкингтон 2000: А. Pilkington, *Poetic Effects. A Relevance Theory Perspective*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Поповић 1918: П. Поповић, *Југословенска књижевност*, Cambridge University Press.
- Поповић 1999: П. Поповић, „Преглед српске књижевности” у: *Сабрана дела Павла Поповића, књ. I*, Мирослав Пантић (прир.), Београд: ЗУНС.
- Салгаро и др. 2018: М. Salgaro, P. Sopcak, D. I. Hanauer, “Introduction to the Special Issue” in: *Scientific Study of Literature* 8:1.
- Скерлић 1953: Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд.
- Тарнер 1996: М. Turner, *The Literary Mind*, Oxford University Press.
- Тсур 2017: R. Tsur, *Poetic Conventions as Cognitive Fossils*, Oxford University Press.
- Улиг 2010: К. Улиг, *Теорија књижевне историје*, Београд: Службени гласник.
- Цван 1993: R. Zwaan, *Aspects of Literary Comprehension: a cognitive approach*, John Benjamins Publishing Company.

Irena A. Plaović

TOWARDS THE LITERARINESS OF OLD SERBIAN LITERATURE

(Summary)

This paper aims at the theoretical consideration of the status of medieval literature in Serbian literary histories, with the concept of literariness in mind, seen both as a theoretical notion and as a criterion used by a literary historian. Seeking to answer the question: what is literary in our medieval literature?, we examine the ways in which this problem has been treated throughout Serbian cultural history, with special attention given to different literary histories written during the 20th century by most relevant authors, such as the following: Stojan Novaković, Pavle Popović, Jovan Skerlić and Jovan Deretić. Furthermore, we attempt to analyze the methodological implications of various approaches to the oldest texts of Serbian literature, as well as the impact they have made on our contemporary perception(s) of the medieval tradition(s). The questions of primary interest are 1) how diverse definitions of literariness, which mainly fall into two radically opposed groups, the so-called essentialism and conventionalism, can be used to look at our pre-modern literary worlds and 2) how our anachronistic, theory-laden way of thinking about medieval literature, which shaped our expectations and tastes, forced the 20th century historians to polarize their conception of Serbian literature along the lines of the “old” and the “new” traditions, burdening it with what we call the complex of discontinuity.

Key words: literariness, medieval literature, literary history, literary theories, poetics